Verdwenen vlinders in de
de dingen die voorbijgaan

In de dertien delen van de vlinderboeken van Sepp zijn in totaal 573 vlindersoorten beschreven. Zeven daarvan zijn uitgestorven in Nederland. In het vorige artikel kwamen het groot geaderd witje en de bildrager aan bod. In dit artikel bespreken we de beschrijving van de vijf andere uitgestorven soorten.

Tekst:
Mirjam Lambermon
& Kees Beaart

"Onder de zeldzaamheden kan deze Vlinder, bij ons althans, geenszins worden gerangschikt; hij komt integendeel vrij menigvuldig en algemeen voor, en in de maanden Mei en Junij vingen wij deze soort jaarlijks niet alleen, maar bijkans overal zoo wel op hooge zandgronden als in lage en moerassige streken, en toch heeft het ons maar een enkele maal mogen gelukken de Rups te ontdekken."

Moerasparelmoervlinder

Dit schrijft Jan Sepp halverwege de negentiende eeuw over een vlinder die inmiddels is uitgestorven in Nederland: de moerasparelmoervlinder. Hij vindt twee bijna volwassen rupsen van wat toen de Artemis-Vlinder heette op blauwe knoop (*Scabiosa succisa*) in de provincie Utrecht. "Bij gebrek aan Scabiosa in de nabijheid onzer woonplaats, stelden wij daarvoor Plantago lanceolata [smalle weegbree] in de plaats, die zij met dezelfde graagte gebruikten." Na twee gedaanteveranderingen kan Sepp een verhandeling maken over deze toen zo gewone vlinder. Ruim een eeuw later verdwijnt de moerasparelmoervlinder, samen met de blauwgraslanden, uit Nederland en ook in de rest van Noordwest-Europa wordt de soort steeds zeldzamer.

Wolfsmelkpijlstaart

In een wijde omtrek van Amsterdam ("ja tot op eenige uuren afstand van deze Stad") komt de wolfsmelkpijlstaart niet voor, omdat, aldus Jan Christiaan Sepp, de enige voedselplant van de rupsen, "Euphorbia campestris", daar niet groeit. Tijdens het opkweken eten de rupsen wel andere euphorbiasoorten als heksenmelk (*Euphorbia esula*) en moeraswolfsmelk (*E. palustris*), maar in de natuur worden ze alleen op 'campestris' gevonden, schrijft Jan Christiaan.
In 1793 ontvangt hij van zijn vriend De Coq van Nereynen uit Deventer drie poppen van de wolfsmelkpijlstaart, waaruit twee mannetjes en een vrouwtje komen. Deze vinders willen echter niet paren in de ruime kooi waarin Sepp ze heeft gezet. Enkele jaren later krijgt hij een paar rupsen van verschillende grootte. Hij voert ze moeraswolfsmelk die hij in de "Stads Kruide Tuin" kan krijgen "en dat Zy zich ook zeer wel smaaken lieten". Ook van andere vlinderliefhebbers uit steden als Zutphen en Roermond krijgt Sepp de rupsen toegezonden. Sepp merkt op dat de rupsen nooit geparasiteerd worden. De Coq van Nereynen schrijft aan Sepp dat dit volgens hem komt, omdat het sap van de wolfsmelk "zeer brandig bytende en scherp is, daarby sterk purgeerende, om welke reedenen ook geen Schaap of ander Vee daarvan vreet", en hij vermoedt dat het voor de larven van een sluipwesp dodelijk zal zijn als ze de rups eten.
In de jaren zestig van de twintigste eeuw verdwijnt de wolfsmelkpijlstaart als standvlinder uit Nederland. Hij wordt nog wel als trekvlinder gezien. In de rivierduinen zijn zelfs weer tijdelijke populaties te vinden. Echt volledig verdwenen is de wolfsmelkpijlstaart dus niet.

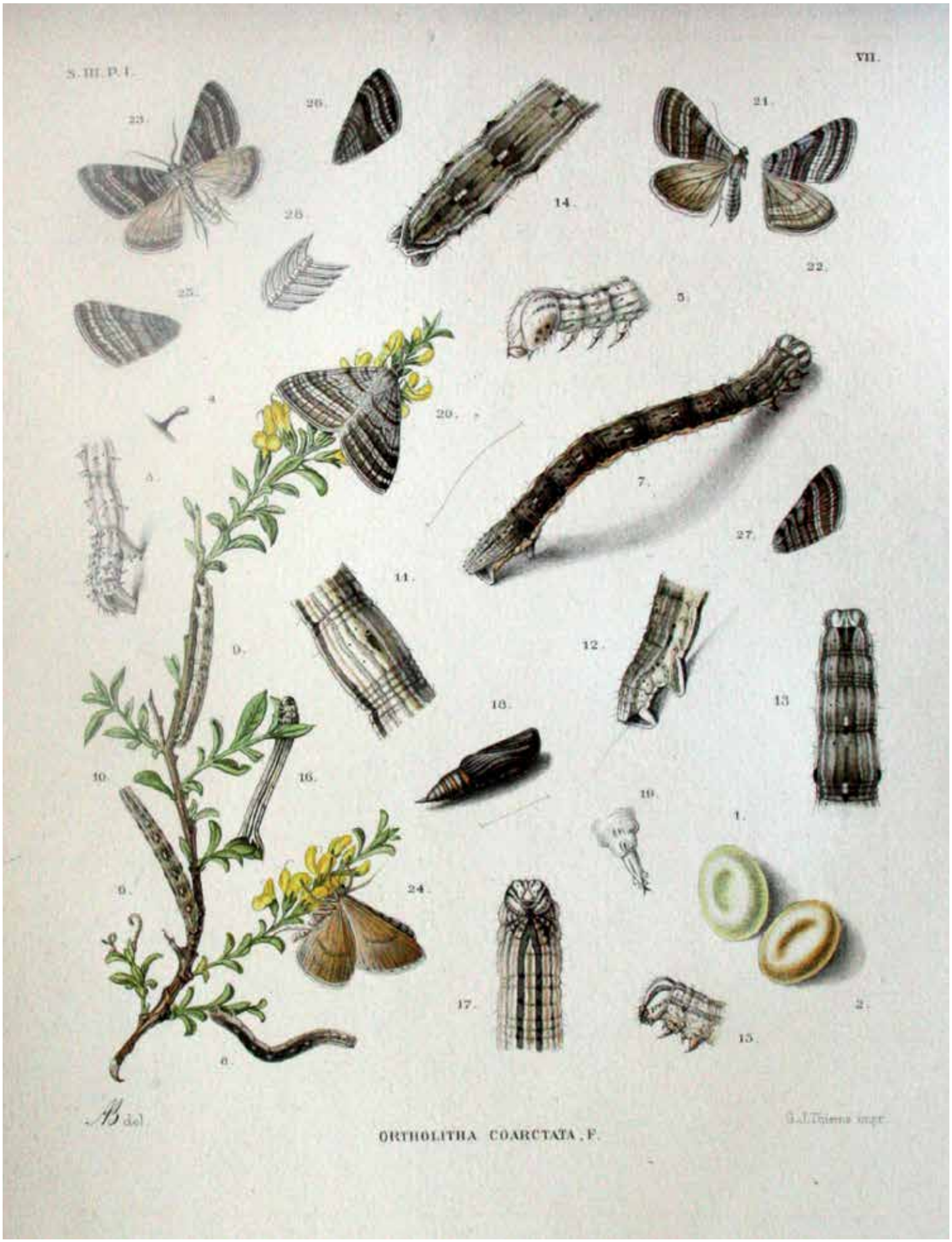
Rouwmantel

"Een der fraaiste en grootste Dag-Vlinders van ons Vaderland (...) en tevens onder de elkander aanverwante soorten Polychloros [grote vos], Urticae [kleine vos], Atalanta, Io [dagpauwoog] enz., verre weg de zeldzaamste (...) wordt jaarlijks, doch nooit menigvuldig in Gelderland aangetroffen, zeer zelden zagen wij denselven elders, slechts eene enkele keer hebben wij die tusschen Soestdijk en Baarn, en in de omstreken van Haarlem zien vliegen; deszelfs Rupsen, voor zoo verre ons bekend is, nog door geen ander Liefhebber in ons Vaderland gevonden, ontdekten wij nu, een paar jaar geleden, voor het eerst op een Berkenboom buiten Arnhem." Deze twee rupsen sterven echter tijdens de kweek. Niet lang hierna krijgt Jan Sepp een uitvoerige beschrijving met tekening van de heer Labouchère die als consul in Nantes woont en de rupsen daar heeft gevonden. Hierdoor kan er toch een verhandeling over de rouwmantel, toen koningsmantel genoemd, worden gemaakt, zij het op basis van Franse exemplaren.
Omschrijft Jan Sepp de rouwmantel als zeldzaam, in de eerste helft van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw is de soort vrij algemeen op zandgrond en in de duinen, op de Veluwe zelfs talrijk. Maar begin jaren zestig verdwijnt de soort plotseling, oorzaak onbekend.

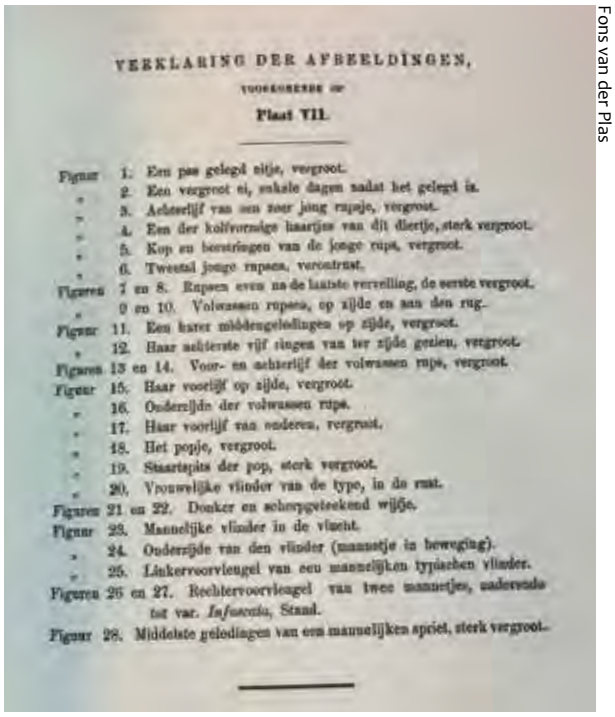
boeken van Sepp: (2)

Moerasparelmoervlinder op smalle weegbree, getekend door Jan Sepp. Foto ter beschikking gesteld door het Teylers Museum.

Gelijnde bruinbandspanner, getekend door J.A. Brants. Foto gemaakt van een exemplaar van de Universiteit van Utrecht.

VERKLARING DER AFBEELDINGEN,

VOORKOMENDE OP

Plaat VII.

Figuur 1. Een pas gelegd nitje, vergroot.
" 2. Een vergroot ei, zakale dagen nadat het gelegd is.
" 3. Achterlijf van een zeer jong rupsje, vergroot.
" 4. Een der kolfvormige haartjes van dit diertje, sterk vergroot.
" 5. Kop en borstringen van de jonge rups, vergroot.
" 6. Tweetal jonge rupsen, verontrust.
Figuren 7 en 8. Rupsen even na de laatste vervelling, de eerste vergroot.
" 9 en 10. Volwassen rupsen, op zijde en aan den rug.
Figuur 11. Een harer middengelederingen op zijde, vergroot.
" 12. Haar achterste vijf ringen van ter zijde gezien, vergroot.
Figuren 13 en 14. Voor- en achterlijf der volwassen rupe, vergroot.
Figuur 15. Haar voorlijf op zijde, vergroot.
" 16. Onderzijde der volwassen rupe.
" 17. Haar voorlijf van onderen, vergroot.
" 18. Het popje, vergroot.
" 19. Staartspits der pop, sterk vergroot.
" 20. Vrouwelijke vlinder van de type, in de rust.
Figuren 21 en 22. Donker en schuppgeteekend wijfje.
Figuur 23. Mannelijke vlinder in de vlucht.
" 24. Onderzijde van den vlinder (mannetje in beweging).
" 25. Linkervoorvleugel van een mannelijken typischen vlinder.
Figuren 26 en 27. Rechtervoorvleugel van twee mannetjes, onderscheiden tot var. *Infuscata*, Staud.
Figuur 28. Middelste gelederingen van een mannelijken spiriet, sterk vergroot.

Fons van der Plas

Verklaring bij Plaat VII Gelijnde bruinbandspanner.

Wolspinner

Jan Sepp krijgt van vriend en verzamelaar Q.M.R. Ver-Huell enkele bijna volwassen rupsen van de wolspinner die hij met meidoorn succesvol weet op te kweken. Sepp schrijft dat hij nog nooit een vlinder of rups van deze soort heeft gevonden "en ook tot nu toe door geen' anderen Liefhebber aan ons is medegedeeld, waaruit we wel mogen opmaken, dat dezelven, althans hier te lande, zeldzaam voorkomt". Ver-Huell meldt evenwel dat hij de rupsen van de wolspinner "meermalen overvloedig" op meidoorn heeft gevonden in Gelderland. In de jaren vijftig verdwijnt de wolspinner uit Nederland.

De laatste katernen, vlindernetjes en gelijnde bruinbandspanners

Het allereerste katern van de vlinderboeken van Sepp verschijnt in 1758. Daarna volgt een regelmatige toevoer van afleveringen. Al het werk van zoeken, kweken, beschrijven en tekenen wordt aanvankelijk door drie generaties Sepp gedaan. Later krijgen zij hulp van enkele liefhebbers. Na het overlijden van Jan Sepp, de derde generatie, neemt Snellen van Vollenhoven, conservator van het natuurhistorisch museum in Leiden in 1860 de redactie over. Dit wordt de tweede serie. Beschrijvingen en tekeningen zijn onder zijn redactie gedetailleerder en professioneler. De prenten worden nog steeds boek voor boek met de hand ingekleurd, maar dit proces wordt te kostbaar. In 1900 wordt deze tweede serie van de vlinderboeken wegens technische (lees: financiële) problemen afgesloten. Vijf jaar later weet J.A. Brants geld los te krijgen van het Ministerie van Binnenlandse zaken en begint hij de derde serie.
In de zevende aflevering uit deze derde serie treffen we nog één inmiddels uit Nederland verdwenen vlinder aan: de gelijnde bruinbandspanner. Brants schrijft dat deze vlinder "voorzoover mij bekend, uitsluitend [vliegt] in het heuvelachtig gedeelte van de Veluwe, op sommige leemhoudende heidevelden, alwaar Genista pilosa [kruipbrem] rijkelijk voorkomt. Ik voor mij nam de soort slechts waar tusschen Velp en De Steeg (even achter het landgoed Heuven) op enkele naar het zuiden gekeerde hellingen, maar aldaar dan ook schier jaarlijks en wel gewoonlijk in vrij grooten getale". Tot de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd de soort geregeld gezien op de Veluwe en in Noord-Limburg, maar hierna ging het bergafwaarts. De laatste werd in 1971 bij Reusel gezien.

Met de vlinderboeken van Sepp gaat het intussen ook niet goed. Brants trekt de kar alleen en de vaart is eruit. Over een periode van 23 jaar verschijnen van zijn hand de beschrijvingen en prachtige gedetailleerde prenten van de levenscyclus van acht vlindersoorten. Hoewel Brants nog meer wil maken, moet hij uiteindelijk stoppen. Vertwijfeld schrijft hij in 1928 dat "de ongehoorde toeneming der kosten, verbonden aan elke verdere uitgaaf; voor een deel zelfs de onmogelijkheid om de daarvoor vereischte arbeidskrachten en grondstoffen te verkrijgen, in den loop der droeve jaren (...) geheel de samenleving als het ware kwamen ontwrichten". Een boekwerk als dit is te kostbaar geworden. Brants is een van de laatste entomologen die zijn 'hobby' bedrijft met vlindernet, kweekkastje, microscoop en penseel en die de hele levenscyclus van ei tot vlinder nauwgezet beschrijft en natekent.

Eindnoot

De auteurs bedanken Esther van Gelder en Martijn Zegel van het Teylers Museum voor het beschikbaar stellen van foto's van de prenten van de moerasparelmoervlinder. En Fons van der Plas voor de foto van de prent van de gelijnde bruinbandspanner uit het exemplaar van de Universiteit Utrecht.

Sepp online

Het Teylers Museum heeft de delen I tot en met VII van de vlinderboeken van Sepp gescand, zodat deze online bekeken kunnen worden. Van de derde serie, waarin de gelijnde bruinbandspanner staat, is geen onlineversie beschikbaar.

- Moerasparelmoervlinder (*Euphydryas aurinia*), toen: Artemis-Vlinder: deel VII, scan 68-70
- Wolfsmelkpijlstaart (*Hyles euphorbiae*), toen Wolfsmelk Vlinder: deel III, scan 20-25
- Rouwmantel (*Nymphalis antiopa*), toen Konings-Mantel: deel V, scan 59-64
- Wolspinner (*Eriogaster lanestris*), toen Woldrager: deel V, scan 36-38